

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2014

Redactie:
Bert van der Lingen
en Arjan de Haan

JAARBOEK 2014

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2014

Redactie: Bert van der Lingen en Arjan de Haan

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Voorbeelden van eerste-generatiepijpen en een houten pijpje in de vorm van een scheepje, gevonden in Amsterdam. Op de achtergrond scherven van steengoed, majolica en porselein, 1590-1625. (Foto Bert van der Lingen)

Achterzijde omslag: Figurale dubbelwandige pijp met afbeelding van Lodewijk Napoleon, gemaakt in Ruhla, Duitsland. (Foto A.R. de Haan, collectie R.J. de Haan, Hilversum)

ISBN: 978-90-801138-5-5

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Een conflict tussen Bart Pietersz. Valkenburg en Jan Bastiensz. Overwesel, 1722 Bert van der Lingen	9
Kleipijpen van Noël, een belangrijke aanvulling op het assortiment van Gambier Arthur van Esveld	13
Een Jonaspip uit Keulen Ruud Stam	19
Het zeventiende eeuwse merk gekroonde staande leeuw met PS. Goudse of toch Amsterdamse makelij? Ron de Haan	23
Een kleipijp met miniatuur tekeningen in inkt Bert van der Lingen	27
Een bijzondere groep Ottomaanse kleipijpen uit de Levant Arjan de Haan	31
Ottomaanse pijpen in Nederlandse collecties, archieven en als bodemvondst (zeventiende en achttiende eeuw) Bert van der Lingen	39
De productie van kleipijpen in Ruhla (Thüringen) Ron de Haan	55
Samengestelde messing deksels uit Thüringen op pijpen uit Tophane, Ruhla en Schemnitz Arjan de Haan	69
De Belgische export en import van pijpen na de Belgische onafhankelijkheid Ruud Stam	75
Pijprokers op keramiek Wiard Krook	87
Een ‘tobacqy pyp met tin beslaegen’ in een linnenkast in Dokkum, 1604 Bert van der Lingen	93
Is het bijmerk een betrouwbaar dateringsmerk? Ruud Stam	99
De republikeinse held van een vrijwel onbekende Franse pijpenmaker. Met een bijlage over de andere pijpenmakerijen in Straatsburg Ruud Stam, André Leclair en Gilles Kleiber	105
Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625 Bert van der Lingen	111
English summaries	148

Voorwoord

Voor u ligt het tweede jaarboek van de 'PKN, stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Na de publicatie van ons eerste jaarboek hebben we veel positieve reacties ontvangen. Het kostte dan ook weinig moeite om de energie te vinden om dit tweede jaarboek samen te stellen. Naast de positieve reacties hebben we ook opbouwende kritiek ontvangen uit de academische wereld. Dit had vooral te maken met de opmaak van de artikelen en de leesbaarheid. Mede hierdoor ziet U een aantal veranderingen die we hebben doorgevoerd. De belangrijkste aanpassing is het font. Deze is veranderd van Arial naar Helvetica, waardoor de artikelen makkelijker leesbaar zijn en waardoor er meer tekst op een pagina past. Verder is de regelafstand aangepast en hebben alle pagina's headers gekregen. Dit vergemakkelijkt het terugvinden van de bron als artikelen los verwerkt worden. Tot slot zijn nu zo veel mogelijk de afmetingen van de voorwerpen, middels een meetlatje of in de tekst bij de afbeeldingen, weergegeven.

We hebben ook dit jaar getracht zoveel mogelijk variatie aan te brengen in de artikelen en daarbij de Nederlandse vondsten niet over het hoofd te zien. Zo zijn in het jaarboek onder meer bijdragen te vinden van Bert van der Lingen, over een grote en zeer zeldzame groep eerste-generatiepijpen uit Amsterdam, Ron de Haan schrijft over het zeventiende-eeuwse merk gekroonde staande leeuw met TS en Wiard Krook heeft een artikel over pijprokers op zeventiende- en achttiende-eeuwse borden. Bijzondere vondsten uit Nederlandse bodem zijn de Ottomaanse tabakspijpen die door Bert van der Lingen worden beschreven.

Uiteraard treft u ook artikelen aan die over de landsgrenzen gaan. Zo heeft Ruud Stam bijdragen over een bijzondere zeventiende-eeuwse Jonas pijp uit Keulen en over de Belgische export en import van pijpen na de onafhankelijkheid en Arthur van Esveld schrijft over de overname van Noël door Gambier. Ron de Haan heeft verder nog een bijdrage over de pijpenfabricage in Ruhla en Arjan de Haan beschrijft een bijzondere groep kleipijpen uit de Levant.

Wij wensen u veel leesplezier in dit tweede jaarboek van de Stichting PKN,

Arjan de Haan
Bert van der Lingen

Kleipijpen van Noël, een belangrijke aanvulling op het assortiment van Gambier

Arthur van Esveld

De firma Gambier nam in haar geschiedenis een aantal bedrijven over, waaronder het naastgelegen Blanc-Garin in 1866 en Noël te Lyon in 1890. Blanc-Garin en Gambier beconcurrerden elkaar decennialang, waarbij over en weer modellen werden gekopieerd. Charles Blanc-Garin had binnen het bedrijf geen echte opvolger. Door de overname kon Gambier het fabrieksterrein aanzienlijk vergroten en was er een belangrijke concurrent uitgeschakeld. Een aantal mallen werd door Gambier in gebruik genomen en van het Gambier merk voorzien. Naast een enkele verwijzing naar het merk van Blanc-Garin op een serie gladde steelpijpen (16 BG, 17 BG, 18 BG en 20 BG) verdween dit merk na de overname.

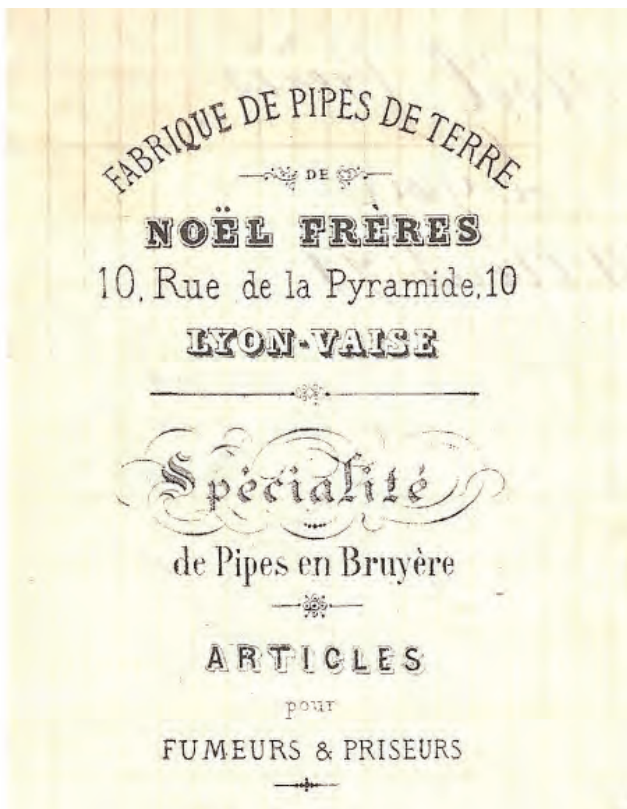
De positie van het merk Noël bleek van grote waarde voor Gambier. Een deel van het assortiment modellen dat Noël maakte, bleef vooral vanwege de naamsbekendheid in binnen- en buitenland, gehandhaafd. In dit artikel wil ik een aantal voorbeelden laten zien waaruit dit blijkt.

Het bedrijf van Noël begon in 1808 in Lyon-Vaise. Men vervaardigde pijpen maar had daarnaast ook een winkel met

porselein en faïence. Er is niet veel bekend over dit bedrijf. Wel weten we dat de fabriek in 1838 gevestigd is in de Rue de Mont d'Or 5 met een magazijn in de Rue de la Grenette 34. De fabriek werd later verplaatst naar de Rue de la Pyramide 10 in Lyon-Vaise. In een jaaroverzicht van de handel in Lyon uit 1867 valt op dat er door de familie Wantot-Noël een pijpendepot bedreven werd waar pijpen van Noël en Gambier verkocht werden. In het overzicht wordt dit verkooppunt omschreven als: 'Dépot unique des fabriques de pipes de Gambier et Noël frères, assortiment complet pour bureaux de Tabac, articles de Paris, d'Allemagne et de Saint Claude'.

Uit deze vermelding valt af te leiden dat er ruim voor de overname afspraken waren tussen de concurrenten Gambier en Noël over de verkoop van kleipijpen in het zuiden van Frankrijk. Naast de productie en verkoop van kleipijpen waren de gebroeders Noël ook actief in de verkoop van allerhande rokersartikelen. Zo deponeerde François-Auguste Noël in 1884 sigarettenpapier onder de naam "Papier Suisse Vegetal". Om aan de toenemende vraag naar bruyère pijpen te kunnen voldoen, ging Noël deze rond 1870 ook produceren en stond het bedrijf bekend als fabriek van kleipijpen, bruyère pijpen en allerhande rokersartikelen. (Afb. 1)

De kleipijpen die we tegenkomen van Noël zijn meestal uit de periode van na de overname door Gambier. De vroegere modellen zijn relatief schaars. Net als bij de meeste Franse pijpenfabrikanten werden er naast steelpijpen ook gladde en figurale manchtpijpen gemaakt. (Afb. 2 en 3).

Afb. 1. Briefhoofd factuur Noël Frères, 1871.

Afb. 2 en 3. Manchtpijpen Noël Frères, Lyon. Coll. P.S.

Nog in 1889 viel Noël tijdens een industriële expositie in de prijzen. Tijdens deze expositie was er een interview gehouden over het bedrijf van Noël en het fabricageproces van hun pijpen wat in een tijdschrift gepubliceerd werd. De tekst van dit interview is vertaald naar het Nederlands en wordt hieronder weergegeven. Deze interessante tekst geeft een kijkje in het bedrijf op het fabricageproces en de werknemers. Het is opmerkelijk om te lezen dat de oprichter van Noël in de Ardennen het vak geleerd heeft en vandaar met enige families werknemers naar Lyon is gegaan. Het lijkt dus zeer waarschijnlijk dat Noël het vak geleerd heeft bij Gambier of Blanc-Garin, de twee grote pijpenfabrieken in

Afb. 4. Steelstempel Noël, in gebruik voor de overname door Gambier in 1890.

de Ardennen. Uit het interview blijkt dat het bedrijf van Noël rond de overname goede resultaten boekte. Ondanks de goede berichten in het interview van 1889 werd het bedrijf van Noël een jaar later overgenomen door Gambier.

Wereldtentoonstelling Lyon 1889

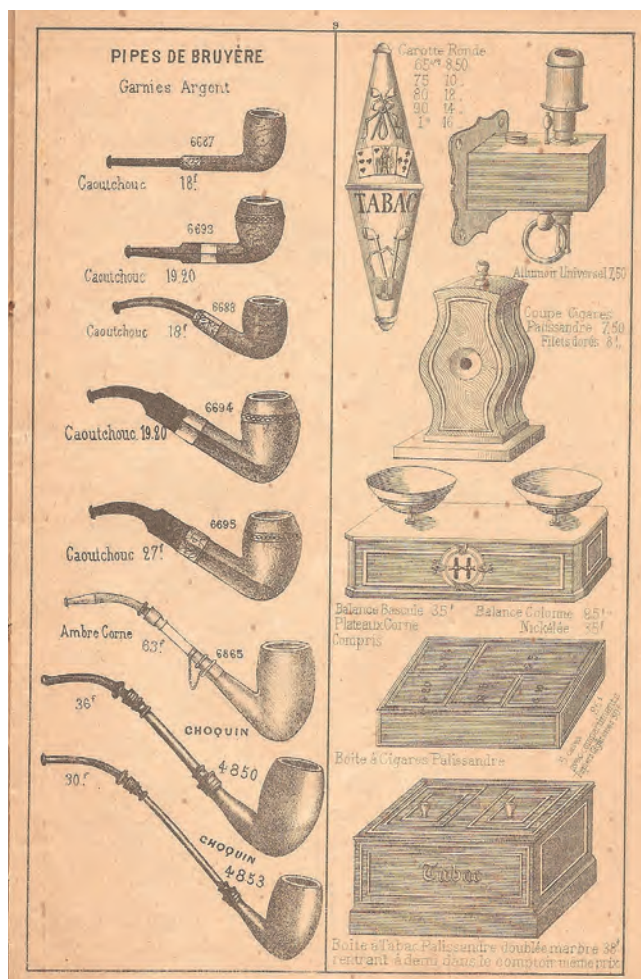
Een speciale industrie is die van de fabricage van pijpen. Het bedrijf van Noël Frères, in Lyon, heeft in deze branche een heel speciale expositie gehad. Ze is gesticht in 1808. De ooms van de huidige eigenaar, monsieur François-Auguste Noël, hebben deze industrie geïmporteerd vanuit de Ardennen, vanwaar zij waren gekomen met een zeker aantal families van werknemers. En dit is in feite het karakteristieke van deze fabricage waarbij dit erfrecht bijna noodzakelijk is. Om goede werknemers te krijgen is het nodig om vanaf zeer jonge leeftijd te zijn opgegroeid in de ateliers waar ze spelenderwijs de kunst leren om vaardig klei te vormen. Zo is er, in de fabriek van monsieur Noël, gesitueerd in Lyon-Vaise, Rue de la Pyramide 10, een soort arbeiderskolonie waar tussen de bazen en werknemers een grote solidariteit heerst, wat alle betrekkingen vergemakkelijkt. Het beroep van pijpenmaker gaat daar van vader op zoon. De generaties volgen elkaar op in de ateliers onder het toezien van de ouderen die bezig zijn met hetzelfde werk. Men noemt speciaal drie van hen, waarvan hun lange dienstverband een medaille van eer waard is en die in het bedrijf van Noël werkzaam zijn sinds de oprichting. Om een idee te geven van het belang van dit bedrijf en de reputatie van haar producten voldoet het om een gemiddeld cijfer te geven aan de zaken tussen de jaren 1830 en 1848. Dat is tussen 60.000 en 100.000 franc geweest terwijl in de vijf jaren die aan deze expositie voorafgingen dankzij de bekwaamheid van het huidige bestuur het gemiddelde van de omzet is gestegen tot 452.000 franc. Detail om te noteren is de export die gemiddeld 250.000 franc bedraagt. De export gaat voornamelijk naar Engeland, België, Algerije, Zwitserland, Italië, Turkije, Egypte en Zuid-Amerika.

Het is interessant om te weten dat over het algemeen voor de fabricage van pijpen een handje klei nodig is, van de meest eenvoudige pijp waarvan de handelaarsprijs niet meer is dan een paar centimes tot de hele elegante en majestueuze pijp die nog langer is dan een tsjiboek. De klei van de pijp is plastisch. De fabricage van de objecten die men maakt van dit materiaal omvat twee essentiële handelingen: het vormen en het bakken. De bereiding van de klei gaat noodzakelijkerwijs vooraf aan deze handelingen. We zullen voorbij gaan aan de diverse handelingen die de klei moet ondergaan om te worden omgevormd tot een pasta van grote zuiverheid en

homogeniteit.

We zullen enkele woorden zeggen over de moeilijke operatie van het vormen. De arbeider neemt een handvol klei, rolt het tussen zijn handen om er een smalle rol van te maken die min of meer de steel van de pijp voorstelt en maakt ruwweg de vorm van de kop die aan de steel zit. De rollen, dat is de naam die wordt gegeven aan deze rudimentaire pijpen, worden neergelegd op planken en gedurende 5 tot 6 dagen gedroogd bij een laag vuur, waarna men ze opnieuw bevochtigt om de gelegenheid te krijgen de stelen uit te hollen voordat ze in de mal gaan. Het is dus zo dat de kop massief blijft totdat hij, na in de mal te zijn gelegd, wordt uitgehouden door een pen van ijzer genaamd 'stopper'. Deze mallen wegen afhankelijk van vorm en lengte tussen de 3 à 10 kilo. Ze zijn van brons of ijzer. Nadat hij uit de vorm is gehaald wordt de pijp afgestroken om de vormnaden te verwijderen, na een dag drogen worden de bewerkingen weer hervat door 'la trameuse' die het afwerken voltooit: het gladstrijken, het afronden, het polijsten, het aanbrenge van het merk van de fabrikant en als laatste het inbrengen van een ijzerdraad in de steel om het kromtrekken te voorkomen tijdens het drogen. Als deze handelingen zijn uitgevoerd wordt de pijp 12 à 24 uur in een droogkamer gelegd, waar ze droogt, bleekt en een zekere consistentie krijgt. Hierna polijsten de 'glaceuzes' de pijpen met een agaaststeen of vuursteen. Deze glans blijft bewaard na het bakken. Om de pijp te bakken worden ze geplaatst in 'gazettes' en stenen potten die geplaatst worden in de oven waar ze over het algemeen 24 uur blijven. De ovens worden verwarmd met steenkool tijdens het eerste deel van het bakproces en op het laatst met hout. Na het verlaten van de oven worden de pijpen in een speciaal bad gedompeld en daarna gewreven met een flanelle doek. De pijpen worden vervolgens ingepakt in papier voordat ze verder geëmballeerd worden. Andere worden voorzien van een touwtje om het einde van de steel en sommige worden geëmailleerd met diverse kleuren. Dit email, dat samengesteld is van metaalkleuren, wordt opgebracht in stippen en krullen. We hebben niet alle details opgesomd van deze fabricage, maar we voegen toe dat iedere kleipijp, ook van de allerlaagste prijs, door 15 verschillende handen is gegaan. Al dit tamelijk intensieve werk vindt plaats in het bedrijf van Noël Frères: ontwerpen, vormgeving, bakken etc. Het bedrijf fabriceert zelf de mallen, gazettes, potten en emballage, wat een aanzienlijke besparing in de algemene kosten oplevert en is ervan gegarandeerd dat het transport van deze breekbare en tere producten veilig plaatsvindt. Door de constante zorg m.b.t. de ontwikkeling van het bedrijf, het vernuft van de vooruitgang en intelligentie, wat zich bewijst in de vorm van een bronzen medaille die monsieur Noël kreeg, is het bedrijf verzekerd van de aandacht die de objecten hebben gekregen van alle bezoekers op zijn zeer mooie tentoonstelling.

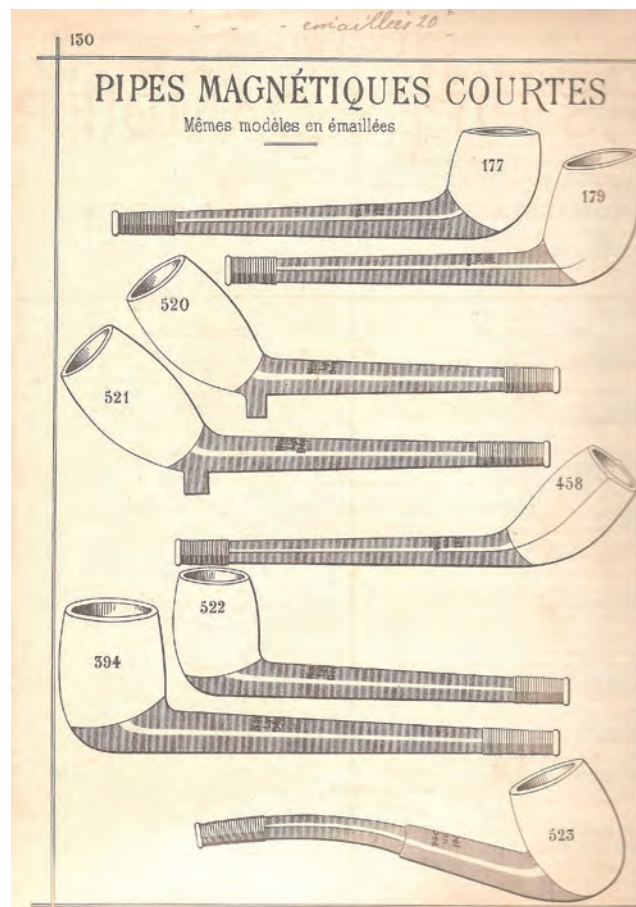
De reden waarom het bedrijf werd overgenomen door de eigenaren Hasslauer & De Champeaux van de Gambier fabriek is niet bekend. Wellicht was er geen opvolging in het bedrijf van de gebroeders Noël. Het bedrijf van Noël

Afb. 5. Prijscourant Gambier, 1896.

liet vlak voor de overname door Gambier groeiende omzetcijfers zien en naast een vast klantenbestand in Frankrijk werd ook de export steeds belangrijker. Voor Gambier zal deze overname van groot belang zijn omdat die het klantenbestand uitbreidde en men gebruik kon maken van de bij Noël aanwezige productielijn van bruyère pijpen. We komen in de prijscourant van de latere eigenaren van Gambier (Quentin & Cie) uit 1896 voor het eerst een aanbod van houten pijpen tegen. (Afb. 5)

Het merk Noël is erg populair en werd in loop der jaren binnen het modellenbestand van Gambier steeds belangrijker. De eerste vermelding van het merk Noël door Gambier zien we in de catalogus van 1894. (Afb. 6) Op drie pagina's vinden we de 'Pipes Magnétiques'. Deze groep pijpen valt uiteen in de 'longues' en 'courtes', de 'longues' hebben steellengtes van 15 tot 19 cm, de 'courtes' van 11 tot 13 cm. Ze werden allen van een gelige kleisoort gemaakt die gelakt was, hadden om het mondstuk een touwtje en waren gemerkt met Noël Lyon. Vermoedelijk is dit een groep populaire, modern ogende pijpen die al voor de overname door Noël geproduceerd werd. Deze serie is erg fijn afgewerkt en soms met 'mille point' email gedecoreerd. Deze modellen zijn duur (tussen de 12 en 24 franc per gros) in vergelijking tot steelpijpen met het Gambier merk (6 tot 8 franc per gros).

Afb. 6. Catalogus Gambier, 1894, p.130.

Uit bodemvondsten blijkt dat deze pijpen met het merk uit Lyon in de Gambier fabriek te Givet geproduceerd zijn.

In de catalogus van 1894 valt dus op dat de Noël pijpen relatief duur waren en een luxe uitstraling hadden. Deze strategie werd snel los gelaten en we zien dat de pijpen van Noël juist tot het goedkopere segment gingen behoren waarbij vaak het afwerkingsniveau en de kwaliteit van het emaileren minder was dan bij de Gambier pijpen. Dat er succes was met deze goedkopere pijpen zien we duidelijk terug in de catalogus van 1908. (Afb. 6) Hierin nemen de pijpen met het merk Noël een belangrijke plaats in. Op een aparte pagina worden ongeveer 100 verschillende pijpen getoond. Al deze pijpen vallen dan onder de 'pipes communes' ofwel de gewone pijpen. We vinden op deze pagina gladde pijpen maar ook 'fantaisies' en manchetskoppen. De meeste modellen op deze pagina zijn alleen bekend als Noël pijp maar een aantal pijpen werd in eerdere catalogi nog als Gambier verkocht. De behoefte om het assortiment Noël pijpen uit te breiden werd gerealiseerd door een aantal Gambier modellen te voorzien van het Noël merk.

Om onderscheid te maken met de Gambier modellen begonnen de vormnummers van Noël allemaal met een N. Het werd in het begin van de twintigste eeuw blijkbaar steeds

Afb. 7. Catalogus Gambier, 1908.

belangrijker om naast de relatief dure Gambier pijp ook een goedkoper alternatief aan te kunnen bieden. Gambier ondervond veel concurrentie van bedrijven zoals Scoufflaire en Wingender Frères die goedkopere pijpen op de markt brachten. Zonder afbreuk te doen aan het prijsniveau van de Gambier modellen konden de klanten kiezen voor de goedkopere Noël. Zo kostte een Gambier 'fantaisie' (figurale, geëmailleerde steelpijp) 9 franc per gros, terwijl de met Noël gemerkte 'fantaisie' 6 franc per gros kostte. De prijs van een Jacob van Gambier bedroeg bijna het dubbele van de Noël variant.

Afb. 9. Fantaisie Hibou, cat. nr. 1603, rode klei, Noël.

Afb. 8. Catalogus Gambier, 1905, p.133.

Een groep opvallende modellen uit de 1908 catalogus worden hier apart toegelicht. Deze pijpen werden in de catalogus van 1905 als een nieuwe serie Gambier pijpen met diervoorstellingen geïntroduceerd. (Afb. 8) Drie jaar later waren ze alleen nog verkrijgbaar als Noël pijp. Het gaat om de catalogusnummers 1600 (Perroquet), 1602 (Baleine), 1603 (Hibou) en 1604 (Singe et Dauphin). Het afwerkingsniveau van deze pijpen is lager dan bij de oorspronkelijke Gambier modellen uit 1905. De Noël variant in rode klei is met minder zorg geëmailleerd dan de Gambier pijp en de vormnaden zijn minder mooi afgewerkt. (Afb. 9)

Wat we bij de modellen 1600 t/m 1604 zien gebeurde steeds vaker. Bestaande Gambier mallen werden aanpast en voorzien van het Noël merk. Om het onderscheid te maken met de Gambier pijpen werd er, zoals eerder gezegd, voor het bestaande vormnummer een N gezet. Dit gebeurde vooral met verschillende modellen 'fantaisie' pijpen, waaronder de catalogusnummers 1157 (Paganini), 1189 (Diable), 1209 (Faune), 1265 (L'Anglais) en 1439 (Chimère). (Afb. 10). Afgaande op de herkomst van deze pijpen in collecties blijken deze vooral naar Engeland en Noord-Amerika te zijn geëxporteerd.

Het toevoegen van pijpen aan het assortiment Noël pijpen bleef belangrijk. Dit blijkt uit het feit dat Gambier steeds meer Gambier pijpen ging merken met Noël en hiermee tot

Afb. 10. L'Anglais, Diable en Paganini met Noël merk.

de fabriekssluiting in 1926 doorging. Al deze pijpen werden in de fabriek te Givet geproduceerd. Het is niet precies bekend hoe lang na de overname het bedrijf in Lyon gesloten werd. Uit de vele bodemvondsten uit Givet blijkt duidelijk dat de pijpen met het merk Noël veelvuldig in Givet gemaakt zijn.

Conclusie:

Door de verwerving van het merk Noël werd in eerste instantie het klantenbestand uitgebreid, het modellenassortiment vergroot en de mogelijkheid geboden zelf bruyère pijpen te maken. Later werd het vooral gebruikt om in het goedkopere kleipijpensegment een alternatief te bieden zonder afbreuk te doen aan het prijsniveau van de Gambier pijpen. Op deze manier kon er enigszins het hoofd geboden worden aan de producenten van goedkope pijpen uit Frankrijk, de Belgische Maasstreek en het Duitse Westerwald.

Literatuur:

- 1853. *Annuaire administratif et commercial de Lyon.*
- 1867. *Annuaire administratif et commercial de Lyon.*
- 1896. *Prix-courant Quentin & Cie successeurs.*
- 1905. *Catalogus Vve Hasslauer de Champeaux & Quentin successeurs.* Imprimerie Bour. R. St. Martin, 192, Paris.
- 1908. *Catalogus Société anonyme de la fabrique Gambier.* Lith. La Champagne. Chalons & Marne.
- Raphaël, M., 1991. *La pipe en terre: son périple à travers la France.* Vitrolles.

Kleipijpen van Noël, een belangrijke aanvulling op het assortiment van Gambier / Clay Pipes of Noël, an important addition to the merchandise of Gambier

Arthur van Esveld

In 1890 Gambier acquired the Noël company. Through the acquisition a major competitor was eliminated and they were able to increase their customer base and production significantly. They also gained the opportunity to make briar pipes. Later the Noël mark was used mainly in the lower priced clay pipe segment to offer an alternative to the Gambier pipes. They could do this without compromising on the price level. In this way they were able to compete with the manufacturers of cheap pipes from France, the Belgian Meuse area and the German Westerwald. In some of the Noël moulds the Gambier mark was applied and then re-used by Gambier. The position of the brand Noël proved of great value to Gambier. Part of the range of models made by Noël was maintained by Gambier, mostly because of the name recognition in France and abroad. In this article some examples will be shown to demonstrate this.

